

چرایی دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام با تأکید بر آیه ۹۷ بقره

* محسن رفیعی
** معصومه شریفی
*** فاطمه زهرا رفیعی

چکیده

دشمنی قوم یهود بنی‌اسرائیل با جبرئیل علیه السلام به دوران پیامبران بنی‌اسرائیل باز می‌گردد که اوج بروز این دشمنی، به زمان پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله می‌رسد. هدف تحقیق حاضر، دست‌یابی به علت دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام با تأکید بر آیه ۹۷ بقره است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که بر پایه گزارش تفاسیر، برجسته‌ترین بهانه‌های ابرازشده از سوی یهود برای دشمنی با جبرئیل از این قرار است: آورنده عذاب و جنگ و شدت، عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیت‌المقدس توسط بخت‌النصر، تعبیر خواب دانیال توسط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم، آگاه‌سازی حضرت محمد صلی الله علیه و آله از اسرار یهود، تغییر نبوت از بنی‌اسرائیل به بنی‌اسماعیل، بشارت به نبوت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامت امام علی علیه السلام و امامان پس از ایشان. نتایج این پژوهش، نشان می‌دهد که مهمترین عوامل دشمنی یهود با جبرئیل عبارت است از: روحیه خود برتربینی و همچنین نگرش ناصحیح نسبت به اصل توحید که موجب عدم تمکین آنان نسبت به فرامین الهی شده است.

واژگان کلیدی

آیه ۹۷ بقره، جبرئیل، دشمنی یهود، میکائیل.

dr.rafiee@cfu.ac.ir

dr.msharifi@cfu.ac.ir

ffatemehzahrarafeie@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۶/۲۱

*. استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان (نویسنده مسئول).

** استادیار گروه الهیات و معارف اسلامی دانشگاه فرهنگیان.

*** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه قم.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۱۲/۷

طرح مسئله

ملائکه از مخلوقات خدای متعال هستند و همچنان که در قرآن کریم آمده: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ» (تحریم / ۶) همواره گوش و چشمشان به فرمان خداست و هرگز نافرمانی نمی‌کنند. ایمان به عموم ملائکه - و به‌ویژه به حضرت روح‌القدس جبرئیل علیه السلام - از ضروریات دین است و انکار آنچه از سوی شارع مقدس درباره‌شان آمده، جایز نیست.

مسئله روح‌القدس جبرئیل علیه السلام از امور غیبی و از مسائل مشترک بین ادیان زنده جهان؛ یعنی یهودیت، مسیحیت و اسلام است و از این جهت که از یک‌سو با توحید و از دیگر سو با وحی و نبوت ارتباط وثیق دارد، از پیامدهای این پژوهش، ریشه‌یابی برای پیشگیری از موارد مشابه و آسیب‌های آن می‌تواند باشد.

مسئله دشمنی قوم یهود بنی‌اسرائیل با جبرئیل علیه السلام از مسائلی است که از دیرباز، مورد توجه بسیاری از مفسران بوده است. با بررسی در آیات قرآن کریم، معلوم می‌شود که دشمنی با منبع وحی (خداوند)، واسطه وحی (جبرئیل) و پیام‌آوران وحی (پیامبران) از آغاز به دو صورت بوده است: یک. عام؛ یعنی دشمنی با خداوند و ملائکه و کتاب الهی و کتاب‌آوران؛ که در قرآن به آن تصریح شده است. (نساء / ۱۳۶)

دو. خاص؛ یعنی دشمنی ویژه و صریح با واسطه وحی (حضرت جبرئیل)؛ که نمونه صریح آن در قرآن، آیه مورد بحث در این مقاله و آیه پس از آن است:

قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلْبًا يَا ذُنَّ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَىٰ لِلْمُؤْمِنِينَ * مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلَّهِ وَمَلَائِكَتِهِ وَرُسُلِهِ وَجِبْرِيلَ وَمِيكَالَ فَإِنَّ اللَّهَ عَدُوٌّ لِلْكَافِرِينَ. (بقره / ۹۸ - ۹۷)

آنها می‌گویند: «چون فرشته‌ای که وحی را بر تو نازل می‌کند، جبرئیل است، و ما با جبرئیل دشمن هستیم، به تو ایمان نمی‌آوریم!» بگو: «کسی که دشمن جبرئیل باشد (در حقیقت دشمن خداست) چرا که او به فرمان خدا، قرآن را بر قلب تو نازل کرده است؛ درحالی‌که کتب آسمانی پیشین را تصدیق می‌کند؛ و هدایت و بشارت است برای مؤمنان». کسی که دشمن خدا و فرشتگان و رسولان او و جبرئیل و میکائیل باشد (کافر است؛ و) خداوند دشمن کافران است.

برای شناخت زوایای دقیق آیه مورد بحث در این پژوهش، لازم است آیات صدر و ذیل آن مورد بررسی قرار گیرد. با نگاه گذرا، در می‌یابیم از آیه ۴۰ تا ۱۳۲ سوره بقره، نوعی ارتباط با بنی‌اسرائیل و

یهود و ویژگی‌های ایشان دارد که به دلیل پرهیز از خروج موضوعی، از آن می‌گذریم و به پژوهشی دیگر احواله می‌دهیم.

تاریخچه مخالفت و دشمنی با جبرئیل از سوی یهود، به زمان قوم بنی‌اسرائیل در زمان حضرت موسی (بقره / ۷۴ - ۶۷؛ نساء / ۱۵۵ - ۱۵۳؛ مائده / ۲۶ - ۲۰) و حضرت عیسی (نساء / ۱۵۸ - ۱۵۶؛ مریم / ۴۰ - ۱۶؛ مائده / ۷۷) و - به‌ویژه - زمان پیامبر خاتم‌النبیین صلی الله علیه و آله (مائده / ۸۲) بر می‌گردد. یهودیان، افزون بر دشمنی با جبرئیل علیه السلام (بقره / ۹۸ - ۹۷) مخالفت‌ها و - بعضاً - دشمنی‌هایی با پیامبران الهی (نوح / ۲۲ - ۲۱؛ بقره / ۷۴ - ۶۷؛ نساء / ۱۵۸ - ۱۵۳؛ مائده / ۲۶ - ۲۰ و ۷۷ و ۸۲؛ مریم / ۴۰ - ۱۶) نیز داشته‌اند. پژوهش حاضر، عهده‌دار واکاوی پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام - آن هم از منظر تفسیر آیه مورد بحث - است.

هدف اصلی در این پژوهش، یافتن پاسخ برای چرایی دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام است. پرسش اصلی - در این پژوهش - از این قرار است: چرا یهود با جبرئیل علیه السلام دشمنی دارد؟ در صورت دستیابی به پاسخ‌های منطقی و مستدل به پرسش یاد شده است که پژوهش‌گران می‌توانند ادعا نمایند به اهداف این پژوهش دست‌یافته‌اند.

واقعیت این است که - به دلایلی - نگارش‌ها درباره جبرئیل علیه السلام در اهل کتاب (یهودیت و مسیحیت) بسیار اندک است و آنچه موجود است، با ابهام و تشویش و اضطراب و بعضاً با دخل و تصرف فراوان و تحریف صریح و تناقض آمیخته است. درباره مسئله دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام، به صورت «ضمن موضوعی» و پراکنده در لابلای منابع تفسیری، روایی، کلامی و تاریخی اشاراتی شده است؛ ولی - با بررسی‌های به عمل آمده - پدیدار گشت که نگارشی «مستقل» در قالب کتاب، مقاله یا پایان‌نامه با عنوان «چرایی دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام» و یا عناوین نزدیک به آن به سامان نرسیده است.

مفهوم‌شناسی

یک. دشمن / دشمنی

واژه «دشمن»، مرکب از «دُش» به معنای بد و زشت، و «مَن» به معنای نفس و ذات (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۳ / ۱۲) است. این واژه در مقابل دوست و مُجِب قرار دارد (دهخدا، ۱۳۶۱: ۲۳ / ۱۶؛ معین، ۱۳۸۷: ۴۹۶؛ انوری، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۰۳۶؛ عمید، ۱۳۸۹: ۴۷۲) و - در کاربرد عربی - به معنای: «عدو»،

۱. برای آگاهی بیشتر از نگارش‌ها درباره ملائکه - عموماً - و جبرئیل - خصوصاً - ر. ک: الداعوق، ۱۴۱۷: ۷.

خشم و مخالف» (تونجی، ۱۳۷۷: ۲۷۲؛ معین، ۱۳۸۷: ۴۹۶) و «کسی که بدی و زیان کس دیگر را بخواهد و کینه از او در دل داشته باشد» (عمید، ۱۳۸۹: ۴۷۲) است. برخی لغت‌شناسان، دشمنی را به معنای «عداوت، خصومت و کراهت» (تونجی، ۱۳۷۷: ۲۷۲) و «مخالفت، بدخواهی و کینه‌توزی» (انوری، ۱۳۸۲: ۱ / ۱۰۳۶) دانسته‌اند.

دو. جبرئیل

واژه «جبرئیل»، واژه‌ای عجمی است که عربی شده است. (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱ / ۹۶؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۳؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴۰؛ رازی، ۱۴۰۸: ۲ / ۷۶ - ۷۵؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۱۷۴؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱ / ۱۸۴؛ میبدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۹۱) برخی بر این باورند که این کلمه، ریشه عبرانی (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱ / ۶۵۳) یا سریانی دارد. (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱ / ۳۴۷؛ صاحب بن عبّاد، ۲۰۱۰: ۷ / ۹۸؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۳ / ۲۴۰؛ قرشی بنابی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۴ / ۱۱۴) جبرئیل نام یکی از ملائک مقرب الهی است که متشکل از دو کلمه «جبر» و «ایل» است. معنای «جبر» را عبد و رجل و معنای «ایل» را ربوبیت و ربانیت (ابن‌سیده، ۱۴۲۴: ۷ / ۵۹۷) یا خدا و الله (قرطبی، ۱۳۶۲: ۱ / ۳۴۷؛ ابن‌جویری، ۱۴۱۲: ۱ / ۹۱؛ شعرانی، ۱۳۸۶: ۱ / ۸۴) دانسته و گفته‌اند: جبرئیل، مأخوذ از «جبروت‌الله» است. (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱ / ۱۸۴؛ میبدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۹۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴۰؛ رازی، ۱۴۰۸: ۲ / ۷۵ و ۷۶؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۱۷۴؛ سبزواری، ۱۴۴۹: ۱ / ۱۱۶)

ابن‌عاشور (۱۴۲۰: ۱ / ۶۵۳) می‌نویسد: «جبرئیل در عبرانی به معنای «قوه «است و ایل «در نزد جمهور، اسمی از اَسْمَاءِ خداوند است».

برخی بر این باورند که جبرئیل، همان جبرعیل است. (زبیدی، ۱۳۶۹: ۶ / ۱۶۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۴ / ۱۱۴) درباره واژه جبرئیل، قرائت‌ها مختلف شده است؛ تا چهار قرائت (طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۵)، پنج قرائت (ابن‌جویری، ۱۴۱۲: ۱ / ۹۱)، شش قرائت (ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱ / ۱۸۴؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۲ / ۳۷؛ طبرسی، ۱۴۲۶: ۱ / ۴۱۸)، هفت قرائت (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۳۹ و ۲۴۰؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۲)، هشت قرائت (بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱ / ۹۶)، ده قرائت (قرطبی، ۱۳۶۴: ۲ / ۳۸)، و تا سیزده قرائت. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۳۱ و ۳۳۲)

جبرئیل، اسم عَلَم برای فرشته‌ای والا مقام است که به اعتقاد یهود، از سوی خداوند فرستاده شده تا رؤیای دانیال را تفسیر کند. نام جبرئیل به تصریح در سفر دانیال آمده است (دانیال: ۸ / ۲۷ - ۱۵) و با صوت و صورت انسان در برابر دانیال قرار گرفته تا راهنمایی‌اش کند (دانیال: ۹ / ۲۲ - ۲۰) اما در خواب دانیال در کنار رود دجله و دیدن مردی با لباس کتان و ... نامی از جبرئیل برده نشده است

(دانیال: ۱۰ / ۲۱ - ۱) گاهی با نام «روح خداوند» از جبرئیل یاد می‌شود (اشعیا: ۱۱ / ۲) و گاهی هم با نام روح القدس نامیده می‌شود. (مزامیر: ۵۱ / ۱۳ - ۹)

با بررسی اسناد اسلامی و یهودی، درمی‌یابیم یهود با جبرئیل دشمنی نموده و میکائیل را محبوب خویش می‌داند که بررسی‌های این مسئله، پژوهشی مستقل می‌طلبد. در منابع اسلامی، به نقل از یهود آمده که با واژگان مثبت از میکائیل یاد شده است (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱ / ۳۴۹؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۱۲۶؛ طبرسی، ۱۴۲۶: ۱ / ۱۲۶؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۳۳۱؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۱ / ۱۳۸؛ واحدی، ۱۴۱۵: ۳۴؛ قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۵۴)

بر اساس آموزه‌های سفرخروج، میکائیل بر جبرائیل تفوق دارد. (کوهن، ۲۰۰۵: ۱۰۴) و حاخام‌های یهودی، جایگاه میکائیل را بالاتر از جبرائیل می‌دانند (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶ و ۸۷۲) و معتقدند هر جا میکائیل باشد، حضرت الهی (الشیخینا) با اوست و حتی تصریح می‌کنند که جبرئیل گاهی اوامرش را از میکائیل می‌گیرد. (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۷۳)

یهودیان معتقدند که هر امتی، ملکی خاص دارد که حراستش می‌کند و مصالح او را مراعات می‌کند و میکائیل همان ملک خاص اسرائیل است که مسئول حمایت از بنی‌اسرائیل در مقابل صموئیل (ملک شریب) هنگامی که اقدام به تهمت به بنی‌اسرائیل در محضر خدا می‌کند. (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۷۴)

نیز یهود بر این باور است که میکائیل، ملک باران، (صبری، ۲۰۱۱: ۲۰) اله اسرائیل و حامی آنها در مقابله با ملائکه شریب (صموئیل) بوده و به ساره بشارت داده که به زودی پسری می‌زاید. (کوهن، ۲۰۰۵: ۱۰۸؛ ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۷۴)

سه. یهود

واژه یهود از ریشه «ه. و. د» است که در لغت به معنای: «توبه و بازگشت به سوی حق» گرفته شده است. (قرشی، ۱۳۷۱: ۷ / ۱۶۸؛ فراهیدی، ۱۴۲۶: ۴ / ۷۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۰۵: ۳ / ۴۳۹؛ راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۸۴۷؛ طریحی، ۱۳۷۵: ۳ / ۱۶۹؛ فیومی، ۱۴۲۵: ۲ / ۶۴۲)

خلیل بن أحمد معتقد است: یهود، اشتقاقی از «هادوا» یا «تابوا» است که به یهودا فرزند بزرگ یعقوب نبی گفته می‌شده است. در انتقال این واژه به عربی «ذال» به «دال» تبدیل شده است (فراهیدی، ۱۴۲۶: ۴ / ۷۶).

هُودُ به معنای بازگشت یا رفق و مدارا می‌باشد که تَهْوِید نیز به همین معنا است؛ یعنی آرام راه رفتن. در سخنان معمولی - هُودُ - یعنی توبه و بازگشت از گناهان. هُودُ در اصل، جمع هَائِدُ است؛ یعنی توبه‌کننده. واژه «هود»، اسم یکی از پیامبران علیهم السلام است (صاحب بن عبّاد، ۲۰۱۰: ۴ / ۴۷) که

هفت بار در قرآن کریم به کار رفته است (عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۸۴۹). ابن فارس درباره ماده «ه. و. د» می‌نویسد: «أصلُ يدلُّ عَلَي إِرْوَادٍ و سُكُونٍ». (ابن فارس، ۱۴۲۹: ۶ / ۱۷) قرشی (۱۳۷۱: ۷ / ۱۶۸) می‌نویسد: واژه «هود» علاوه بر معنای رجوع، به معنای داخل شدن در دین یهودیت نیز می‌باشد و «هاد، تهود» یعنی به دین یهودیت داخل شد.

ریشه «ه. و. د» ۲۱ بار و با ۴ اشتقاق در قرآن کریم به کار برده شده که عبارت است از:

«هَادُوا»^۱؛ «هُدْنَا»^۲؛ «هُودٌ»^۳؛ «هُودًا»^۴.

یهودشناسی

به دلیل آشنایی بیشتر با روایات یهودیان و دست‌یابی به علل دشمنی ایشان با جبرئیل، نگاهی گذرا به ویژگی‌های یهود از دیدگاه قرآن می‌اندازیم. برخی از برجسته‌ترین ویژگی‌های یهود در این کتاب نورانی، از این قرار است: پیمان‌شکنی (نقض عهد) (بقره / ۴۰، ۶۴، ۸۳، ۸۴، ۹۱، ۱۲۲ و ۱۲۳؛ نساء / ۱۵۳ و ۱۵۵؛ مائده / ۱۲، ۱۳، ۱۴ و ۷۰؛ أعراف / ۱۵۰، ۱۶۳، ۱۶۹ و ۱۷۲)، دنیاطلبی و ترس از مرگ (بقره / ۹۴، ۹۵ و ۹۶؛ توبه / ۳۴؛ جمعه / ۶)، استکبارورزی و غرور (بقره / ۸۷؛ آل عمران / ۲۴ و ۲۵؛ مائده / ۱۸، ۷۰، ۷۱ و ۸۲؛ شوری / ۱۳)، بهانه‌جویی (بقره / ۵۵، ۶۱، ۷۴ - ۶۷، ۸۹؛ مائده / ۳۷ و ۴۱؛ أنعام / ۱۴۹، ۱۵۷ - ۱۵۵ و ۱۵۸؛ أعراف / ۱۴۰ - ۱۳۸)، لجبازی و تعصب (بقره / ۹۱، ۹۲، ۹۹، ۱۰۱، ۱۱۸، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۳۷، ۱۳۸ و ۲۱۳؛ آل عمران / ۱۸۴؛ مائده / ۱۲، ۲۰، ۳۲، ۴۹، ۶۵ و ۶۵؛ أعراف / ۱۶۶ - ۱۶۴)، تحریف (بقره / ۷۵ و ۷۹؛ آل عمران / ۷۸؛ نساء / ۴۵؛ مائده / ۱۳؛ أعراف / ۱۶۲)، مقابله با خدا (افتراء، تکذیب، عدم پیروی از دستورات و صدّ عن سبیل الله ...) (آل عمران / ۷۸؛ نساء / ۴۸، ۵۰، ۶۶؛ مائده / ۶۴، ۶۶، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳، ۷۴، ۷۵، ۷۶، ۷۷، ۷۸، ۷۹، ۸۰، ۸۱، ۸۲، ۸۳، ۸۴، ۸۵، ۸۶، ۸۷، ۸۸، ۸۹، ۹۰، ۹۱، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵، ۹۶، ۹۷، ۹۸، ۹۹، ۱۰۰، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۲، ۱۱۳، ۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۴، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۸، ۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۲، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۵، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵، ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۱، ۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۴، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۳۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴، ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۷، ۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷، ۳۱۸، ۳۱۹، ۳۲۰، ۳۲۱، ۳۲۲، ۳۲۳، ۳۲۴، ۳۲۵، ۳۲۶، ۳۲۷، ۳۲۸، ۳۲۹، ۳۳۰، ۳۳۱، ۳۳۲، ۳۳۳، ۳۳۴، ۳۳۵، ۳۳۶، ۳۳۷، ۳۳۸، ۳۳۹، ۳۴۰، ۳۴۱، ۳۴۲، ۳۴۳، ۳۴۴، ۳۴۵، ۳۴۶، ۳۴۷، ۳۴۸، ۳۴۹، ۳۵۰، ۳۵۱، ۳۵۲، ۳۵۳، ۳۵۴، ۳۵۵، ۳۵۶، ۳۵۷، ۳۵۸، ۳۵۹، ۳۶۰، ۳۶۱، ۳۶۲، ۳۶۳، ۳۶۴، ۳۶۵، ۳۶۶، ۳۶۷، ۳۶۸، ۳۶۹، ۳۷۰، ۳۷۱، ۳۷۲، ۳۷۳، ۳۷۴، ۳۷۵، ۳۷۶، ۳۷۷، ۳۷۸، ۳۷۹، ۳۸۰، ۳۸۱، ۳۸۲، ۳۸۳، ۳۸۴، ۳۸۵، ۳۸۶، ۳۸۷، ۳۸۸، ۳۸۹، ۳۹۰، ۳۹۱، ۳۹۲، ۳۹۳، ۳۹۴، ۳۹۵، ۳۹۶، ۳۹۷، ۳۹۸، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۰۱، ۴۰۲، ۴۰۳، ۴۰۴، ۴۰۵، ۴۰۶، ۴۰۷، ۴۰۸، ۴۰۹، ۴۱۰، ۴۱۱، ۴۱۲، ۴۱۳، ۴۱۴، ۴۱۵، ۴۱۶، ۴۱۷، ۴۱۸، ۴۱۹، ۴۲۰، ۴۲۱، ۴۲۲، ۴۲۳، ۴۲۴، ۴۲۵، ۴۲۶، ۴۲۷، ۴۲۸، ۴۲۹، ۴۳۰، ۴۳۱، ۴۳۲، ۴۳۳، ۴۳۴، ۴۳۵، ۴۳۶، ۴۳۷، ۴۳۸، ۴۳۹، ۴۴۰، ۴۴۱، ۴۴۲، ۴۴۳، ۴۴۴، ۴۴۵، ۴۴۶، ۴۴۷، ۴۴۸، ۴۴۹، ۴۵۰، ۴۵۱، ۴۵۲، ۴۵۳، ۴۵۴، ۴۵۵، ۴۵۶، ۴۵۷، ۴۵۸، ۴۵۹، ۴۶۰، ۴۶۱، ۴۶۲، ۴۶۳، ۴۶۴، ۴۶۵، ۴۶۶، ۴۶۷، ۴۶۸، ۴۶۹، ۴۷۰، ۴۷۱، ۴۷۲، ۴۷۳، ۴۷۴، ۴۷۵، ۴۷۶، ۴۷۷، ۴۷۸، ۴۷۹، ۴۸۰، ۴۸۱، ۴۸۲، ۴۸۳، ۴۸۴، ۴۸۵، ۴۸۶، ۴۸۷، ۴۸۸، ۴۸۹، ۴۹۰، ۴۹۱، ۴۹۲، ۴۹۳، ۴۹۴، ۴۹۵، ۴۹۶، ۴۹۷، ۴۹۸، ۴۹۹، ۵۰۰، ۵۰۱، ۵۰۲، ۵۰۳، ۵۰۴، ۵۰۵، ۵۰۶، ۵۰۷، ۵۰۸، ۵۰۹، ۵۱۰، ۵۱۱، ۵۱۲، ۵۱۳، ۵۱۴، ۵۱۵، ۵۱۶، ۵۱۷، ۵۱۸، ۵۱۹، ۵۲۰، ۵۲۱، ۵۲۲، ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۲۵، ۵۲۶، ۵۲۷، ۵۲۸، ۵۲۹، ۵۳۰، ۵۳۱، ۵۳۲، ۵۳۳، ۵۳۴، ۵۳۵، ۵۳۶، ۵۳۷، ۵۳۸، ۵۳۹، ۵۴۰، ۵۴۱، ۵۴۲، ۵۴۳، ۵۴۴، ۵۴۵، ۵۴۶، ۵۴۷، ۵۴۸، ۵۴۹، ۵۵۰، ۵۵۱، ۵۵۲، ۵۵۳، ۵۵۴، ۵۵۵، ۵۵۶، ۵۵۷، ۵۵۸، ۵۵۹، ۵۶۰، ۵۶۱، ۵۶۲، ۵۶۳، ۵۶۴، ۵۶۵، ۵۶۶، ۵۶۷، ۵۶۸، ۵۶۹، ۵۷۰، ۵۷۱، ۵۷۲، ۵۷۳، ۵۷۴، ۵۷۵، ۵۷۶، ۵۷۷، ۵۷۸، ۵۷۹، ۵۸۰، ۵۸۱، ۵۸۲، ۵۸۳، ۵۸۴، ۵۸۵، ۵۸۶، ۵۸۷، ۵۸۸، ۵۸۹، ۵۹۰، ۵۹۱، ۵۹۲، ۵۹۳، ۵۹۴، ۵۹۵، ۵۹۶، ۵۹۷، ۵۹۸، ۵۹۹، ۶۰۰، ۶۰۱، ۶۰۲، ۶۰۳، ۶۰۴، ۶۰۵، ۶۰۶، ۶۰۷، ۶۰۸، ۶۰۹، ۶۱۰، ۶۱۱، ۶۱۲، ۶۱۳، ۶۱۴، ۶۱۵، ۶۱۶، ۶۱۷، ۶۱۸، ۶۱۹، ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۲۲، ۶۲۳، ۶۲۴، ۶۲۵، ۶۲۶، ۶۲۷، ۶۲۸، ۶۲۹، ۶۳۰، ۶۳۱، ۶۳۲، ۶۳۳، ۶۳۴، ۶۳۵، ۶۳۶، ۶۳۷، ۶۳۸، ۶۳۹، ۶۴۰، ۶۴۱، ۶۴۲، ۶۴۳، ۶۴۴، ۶۴۵، ۶۴۶، ۶۴۷، ۶۴۸، ۶۴۹، ۶۵۰، ۶۵۱، ۶۵۲، ۶۵۳، ۶۵۴، ۶۵۵، ۶۵۶، ۶۵۷، ۶۵۸، ۶۵۹، ۶۶۰، ۶۶۱، ۶۶۲، ۶۶۳، ۶۶۴، ۶۶۵، ۶۶۶، ۶۶۷، ۶۶۸، ۶۶۹، ۶۷۰، ۶۷۱، ۶۷۲، ۶۷۳، ۶۷۴، ۶۷۵، ۶۷۶، ۶۷۷، ۶۷۸، ۶۷۹، ۶۸۰، ۶۸۱، ۶۸۲، ۶۸۳، ۶۸۴، ۶۸۵، ۶۸۶، ۶۸۷، ۶۸۸، ۶۸۹، ۶۹۰، ۶۹۱، ۶۹۲، ۶۹۳، ۶۹۴، ۶۹۵، ۶۹۶، ۶۹۷، ۶۹۸، ۶۹۹، ۷۰۰، ۷۰۱، ۷۰۲، ۷۰۳، ۷۰۴، ۷۰۵، ۷۰۶، ۷۰۷، ۷۰۸، ۷۰۹، ۷۱۰، ۷۱۱، ۷۱۲، ۷۱۳، ۷۱۴، ۷۱۵، ۷۱۶، ۷۱۷، ۷۱۸، ۷۱۹، ۷۲۰، ۷۲۱، ۷۲۲، ۷۲۳، ۷۲۴، ۷۲۵، ۷۲۶، ۷۲۷، ۷۲۸، ۷۲۹، ۷۳۰، ۷۳۱، ۷۳۲، ۷۳۳، ۷۳۴، ۷۳۵، ۷۳۶، ۷۳۷، ۷۳۸، ۷۳۹، ۷۴۰، ۷۴۱، ۷۴۲، ۷۴۳، ۷۴۴، ۷۴۵، ۷۴۶، ۷۴۷، ۷۴۸، ۷۴۹، ۷۵۰، ۷۵۱، ۷۵۲، ۷۵۳، ۷۵۴، ۷۵۵، ۷۵۶، ۷۵۷، ۷۵۸، ۷۵۹، ۷۶۰، ۷۶۱، ۷۶۲، ۷۶۳، ۷۶۴، ۷۶۵، ۷۶۶، ۷۶۷، ۷۶۸، ۷۶۹، ۷۷۰، ۷۷۱، ۷۷۲، ۷۷۳، ۷۷۴، ۷۷۵، ۷۷۶، ۷۷۷، ۷۷۸، ۷۷۹، ۷۸۰، ۷۸۱، ۷۸۲، ۷۸۳، ۷۸۴، ۷۸۵، ۷۸۶، ۷۸۷، ۷۸۸، ۷۸۹، ۷۹۰، ۷۹۱، ۷۹۲، ۷۹۳، ۷۹۴، ۷۹۵، ۷۹۶، ۷۹۷، ۷۹۸، ۷۹۹، ۸۰۰، ۸۰۱، ۸۰۲، ۸۰۳، ۸۰۴، ۸۰۵، ۸۰۶، ۸۰۷، ۸۰۸، ۸۰۹، ۸۱۰، ۸۱۱، ۸۱۲، ۸۱۳، ۸۱۴، ۸۱۵، ۸۱۶، ۸۱۷، ۸۱۸، ۸۱۹، ۸۲۰، ۸۲۱، ۸۲۲، ۸۲۳، ۸۲۴، ۸۲۵، ۸۲۶، ۸۲۷، ۸۲۸، ۸۲۹، ۸۳۰، ۸۳۱، ۸۳۲، ۸۳۳، ۸۳۴، ۸۳۵، ۸۳۶، ۸۳۷، ۸۳۸، ۸۳۹، ۸۴۰، ۸۴۱، ۸۴۲، ۸۴۳، ۸۴۴، ۸۴۵، ۸۴۶، ۸۴۷، ۸۴۸، ۸۴۹، ۸۵۰، ۸۵۱، ۸۵۲، ۸۵۳، ۸۵۴، ۸۵۵، ۸۵۶، ۸۵۷، ۸۵۸، ۸۵۹، ۸۶۰، ۸۶۱، ۸۶۲، ۸۶۳، ۸۶۴، ۸۶۵، ۸۶۶، ۸۶۷، ۸۶۸، ۸۶۹، ۸۷۰، ۸۷۱، ۸۷۲، ۸۷۳، ۸۷۴، ۸۷۵، ۸۷۶، ۸۷۷، ۸۷۸، ۸۷۹، ۸۸۰، ۸۸۱، ۸۸۲، ۸۸۳، ۸۸۴، ۸۸۵، ۸۸۶، ۸۸۷، ۸۸۸، ۸۸۹، ۸۹۰، ۸۹۱، ۸۹۲، ۸۹۳، ۸۹۴، ۸۹۵، ۸۹۶، ۸۹۷، ۸۹۸، ۸۹۹، ۹۰۰، ۹۰۱، ۹۰۲، ۹۰۳، ۹۰۴، ۹۰۵، ۹۰۶، ۹۰۷، ۹۰۸، ۹۰۹، ۹۱۰، ۹۱۱، ۹۱۲، ۹۱۳، ۹۱۴، ۹۱۵، ۹۱۶، ۹۱۷، ۹۱۸، ۹۱۹، ۹۲۰، ۹۲۱، ۹۲۲، ۹۲۳، ۹۲۴، ۹۲۵، ۹۲۶، ۹۲۷، ۹۲۸، ۹۲۹، ۹۳۰، ۹۳۱، ۹۳۲، ۹۳۳، ۹۳۴، ۹۳۵، ۹۳۶، ۹۳۷، ۹۳۸، ۹۳۹، ۹۴۰، ۹۴۱، ۹۴۲، ۹۴۳، ۹۴۴، ۹۴۵، ۹۴۶، ۹۴۷، ۹۴۸، ۹۴۹، ۹۵۰، ۹۵۱، ۹۵۲، ۹۵۳، ۹۵۴، ۹۵۵، ۹۵۶، ۹۵۷، ۹۵۸، ۹۵۹، ۹۶۰، ۹۶۱، ۹۶۲، ۹۶۳، ۹۶۴، ۹۶۵، ۹۶۶، ۹۶۷، ۹۶۸، ۹۶۹، ۹۷۰، ۹۷۱، ۹۷۲، ۹۷۳، ۹۷۴، ۹۷۵، ۹۷۶، ۹۷۷، ۹۷۸، ۹۷۹، ۹۸۰، ۹۸۱، ۹۸۲، ۹۸۳، ۹۸۴، ۹۸۵، ۹۸۶، ۹۸۷، ۹۸۸، ۹۸۹، ۹۹۰، ۹۹۱، ۹۹۲، ۹۹۳، ۹۹۴، ۹۹۵، ۹۹۶، ۹۹۷، ۹۹۸، ۹۹۹، ۱۰۰۰، ۱۰۰۱، ۱۰۰۲، ۱۰۰۳، ۱۰۰۴، ۱۰۰۵، ۱۰۰۶، ۱۰۰۷، ۱۰۰۸، ۱۰۰۹، ۱۰۱۰، ۱۰۱۱، ۱۰۱۲، ۱۰۱۳، ۱۰۱۴، ۱۰۱۵، ۱۰۱۶، ۱۰۱۷، ۱۰۱۸، ۱۰۱۹، ۱۰۲۰، ۱۰۲۱، ۱۰۲۲، ۱۰۲۳، ۱۰۲۴، ۱۰۲۵، ۱۰۲۶، ۱۰۲۷، ۱۰۲۸، ۱۰۲۹، ۱۰۳۰، ۱۰۳۱، ۱۰۳۲، ۱۰۳۳، ۱۰۳۴، ۱۰۳۵، ۱۰۳۶، ۱۰۳۷، ۱۰۳۸، ۱۰۳۹، ۱۰۴۰، ۱۰۴۱، ۱۰۴۲، ۱۰۴۳، ۱۰۴۴، ۱۰۴۵، ۱۰۴۶، ۱۰۴۷، ۱۰۴۸، ۱۰۴۹، ۱۰۵۰، ۱۰۵۱، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳، ۱۰۵۴، ۱۰۵۵، ۱۰۵۶، ۱۰۵۷، ۱۰۵۸، ۱۰۵۹، ۱۰۶۰، ۱۰۶۱، ۱۰۶۲، ۱۰۶۳، ۱۰۶۴، ۱۰۶۵، ۱۰۶۶، ۱۰۶۷، ۱۰۶۸، ۱۰۶۹، ۱۰۷۰، ۱۰۷۱، ۱۰۷۲، ۱۰۷۳، ۱۰۷۴، ۱۰۷۵، ۱۰۷۶، ۱۰۷۷، ۱۰۷۸، ۱۰۷۹، ۱۰۸۰، ۱۰۸۱، ۱۰۸۲، ۱۰۸۳، ۱۰۸۴، ۱۰۸۵، ۱۰۸۶، ۱۰۸۷، ۱۰۸۸، ۱۰۸۹، ۱۰۹۰، ۱۰۹۱، ۱۰۹۲، ۱۰۹۳، ۱۰۹۴، ۱۰۹۵، ۱۰۹۶، ۱۰۹۷، ۱۰۹۸، ۱۰۹۹، ۱۱۰۰، ۱۱۰۱، ۱۱۰۲، ۱۱۰۳، ۱۱۰۴، ۱۱۰۵، ۱۱۰۶، ۱۱۰۷، ۱۱۰۸، ۱۱۰۹، ۱۱۱۰، ۱۱۱۱، ۱۱۱۲، ۱۱۱۳، ۱۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۱۶، ۱۱۱۷، ۱۱۱۸، ۱۱۱۹، ۱۱۲۰، ۱۱۲۱، ۱۱۲۲، ۱۱۲۳، ۱۱۲۴، ۱۱۲۵، ۱۱۲۶، ۱۱۲۷، ۱۱۲۸، ۱۱۲۹، ۱۱۳۰، ۱۱۳۱، ۱۱۳۲، ۱۱۳۳، ۱۱۳۴، ۱۱۳۵، ۱۱۳۶، ۱۱۳۷، ۱۱۳۸، ۱۱۳۹، ۱۱۴۰، ۱۱۴۱، ۱۱۴۲، ۱۱۴۳، ۱۱۴۴، ۱۱۴۵، ۱۱۴۶، ۱۱۴۷، ۱۱۴۸، ۱۱۴۹، ۱۱۵۰، ۱۱۵۱، ۱۱۵۲، ۱۱۵۳، ۱۱۵۴، ۱۱۵۵، ۱۱۵۶، ۱۱۵۷، ۱۱۵۸، ۱۱۵۹، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱، ۱۱۶۲، ۱۱۶۳، ۱۱۶۴، ۱۱۶۵، ۱۱۶۶، ۱۱۶۷، ۱۱۶۸، ۱۱۶۹، ۱۱۷۰، ۱۱۷۱، ۱۱۷۲، ۱۱۷۳، ۱۱۷۴، ۱۱۷۵، ۱۱۷۶، ۱۱۷۷، ۱۱۷۸، ۱۱۷۹، ۱۱۸۰، ۱۱۸۱، ۱۱۸۲، ۱۱۸۳، ۱۱۸۴، ۱۱۸۵، ۱۱۸۶، ۱۱۸۷، ۱۱۸۸، ۱۱۸۹، ۱۱۹۰، ۱۱۹۱، ۱۱۹۲، ۱۱۹۳، ۱۱۹۴، ۱۱۹۵، ۱۱۹۶، ۱۱۹۷، ۱۱۹۸، ۱۱۹۹، ۱۲۰۰، ۱۲۰۱، ۱۲۰۲، ۱۲۰۳، ۱۲۰۴، ۱۲۰۵، ۱۲۰۶، ۱۲۰۷، ۱۲۰۸، ۱۲۰۹، ۱۲۱۰، ۱۲۱۱، ۱۲۱۲، ۱۲۱۳، ۱۲۱۴، ۱۲۱۵، ۱۲۱۶، ۱۲۱۷، ۱۲۱۸، ۱۲۱۹، ۱۲۲۰، ۱۲۲۱، ۱۲۲۲، ۱۲۲۳، ۱۲۲۴، ۱۲۲۵، ۱۲۲۶، ۱۲۲۷، ۱۲۲۸، ۱۲۲۹، ۱۲۳۰، ۱۲۳۱، ۱۲۳۲، ۱۲۳۳، ۱۲۳۴، ۱۲۳۵، ۱۲۳۶، ۱۲۳۷، ۱۲۳۸، ۱۲۳۹، ۱۲۴۰، ۱۲۴۱، ۱۲۴۲، ۱۲۴۳، ۱۲۴۴، ۱۲۴۵، ۱۲۴۶، ۱۲۴۷، ۱۲۴۸، ۱۲۴۹، ۱۲۵۰، ۱۲۵۱، ۱۲۵۲، ۱۲۵۳، ۱۲۵۴، ۱۲۵۵، ۱۲۵۶، ۱۲۵۷، ۱۲۵۸، ۱۲۵۹، ۱۲۶۰، ۱۲۶۱، ۱۲۶۲، ۱۲۶۳، ۱۲۶۴، ۱۲۶۵، ۱۲۶۶، ۱۲۶۷، ۱۲۶۸، ۱۲۶۹، ۱۲۷۰، ۱۲۷۱، ۱۲۷۲، ۱۲۷۳، ۱۲۷۴، ۱۲۷۵، ۱۲۷۶، ۱۲۷۷، ۱۲۷۸، ۱۲۷۹، ۱۲۸۰، ۱۲۸۱، ۱۲۸۲، ۱۲۸۳، ۱۲۸۴، ۱۲۸۵، ۱۲۸۶، ۱۲۸۷، ۱۲۸۸، ۱۲۸۹، ۱۲۹۰، ۱۲۹۱، ۱۲۹۲، ۱۲۹۳، ۱۲۹۴، ۱۲۹۵، ۱۲۹۶، ۱۲۹۷، ۱۲۹۸، ۱۲۹۹، ۱۳۰۰، ۱۳۰۱، ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴، ۱۳۰۵، ۱۳۰۶، ۱۳۰۷، ۱۳۰۸، ۱۳۰۹، ۱۳۱۰، ۱۳۱۱، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳، ۱۳۱۴، ۱۳۱۵، ۱۳۱۶، ۱۳۱۷، ۱۳۱۸، ۱۳۱۹، ۱۳۲۰، ۱۳۲۱، ۱۳۲۲، ۱۳۲۳، ۱۳۲۴، ۱۳۲۵، ۱۳۲۶، ۱۳۲۷، ۱۳۲۸، ۱۳۲۹، ۱۳۳۰، ۱۳۳۱، ۱۳۳۲، ۱۳۳۳، ۱۳۳۴، ۱۳۳۵، ۱۳۳۶، ۱۳۳۷، ۱۳۳۸، ۱۳۳۹، ۱۳۴۰، ۱۳۴۱، ۱۳۴۲، ۱۳۴۳، ۱۳۴۴، ۱۳۴۵، ۱۳۴۶، ۱۳۴۷، ۱۳۴۸، ۱۳۴۹، ۱۳۵۰، ۱۳۵۱، ۱۳۵۲، ۱۳۵۳، ۱۳۵۴، ۱۳۵۵، ۱۳۵۶، ۱۳۵۷، ۱۳۵۸، ۱۳۵۹، ۱۳۶۰، ۱۳۶۱، ۱۳۶۲، ۱۳۶۳، ۱۳۶۴، ۱۳۶۵، ۱۳۶۶، ۱۳۶۷، ۱۳۶۸، ۱۳۶۹، ۱۳۷۰، ۱۳۷۱، ۱۳۷۲، ۱۳

شک و تردید و بدگمانی (فصلت / ۴۵؛ شوری / ۱۴؛ بقره / ۴۶)، حرام‌خواری (ربا، حق‌الناس) (مائده / ۴۲، ۶۲ و ۶۳؛ نساء / ۱۶۱؛ توبه / ۳۴)، ویژه‌خواری (خود برترینی، تمامت‌خواهی و خودستایی) (بقره / ۱۲۰؛ مائده / ۱۸، ۷۰ و ۷۱)، تلبیس و کتمان حق (بقره / ۴۲؛ آل عمران / ۷۱ و ۱۸۷)، مومن بیعض و مکفر بیعض (نساء / ۱۵۰ و ۱۵۱؛ أنعام / ۱۵۸)، انکار معاد (أنعام / ۱۵۰ و ۱۵۴؛ أعراف / ۱۴۷)، عصیان (بقره / ۹۳؛ آل عمران / ۱۱۲؛ نساء / ۴۶؛ مائده / ۱۴۶)، غفلت و کفران نعمت (أعراف / ۱۴۶ و ۱۶۰؛ یونس / ۹۲) و همچنین دشمنی با جبرئیل، از دیگر ویژگی‌های یهود است که در این تحقیق قرار است به بررسی چرایی و ریشه‌های این دشمنی بپردازیم.

براساس تصریح مستندات قرآن کریم و بررسی پیشینه یهود، پدیدار می‌گردد که این قوم، به استناد این آیه از قرآن کریم: «وَيَقُولُونَ نُوْمِنُ بِبَعْضٍ وَنَكْفُرُ بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا» (نساء / ۱۵۰)، ایمان واقعی به خداوند ندارند و دچار بیماری «مؤمن به بعض و مکفر به بعض» هستند.

جبرئیل‌شناسی

چهار ملک برای احاطه به عرش عبارتند از: میکائیل، جبرائیل، اوریل، رفائیل (کوهن، ۲۰۰۵: ۱۰۴؛ ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶) تا با عدد اقسام چهارگانه سپاه اسرائیل تناسب داشته باشد (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶) پس از این چهار ملک مقرب، سه فرشته دیگر به آنها اضافه شده و جمعاً هفت ملک مقرب می‌شوند. (آشتیانی، ۱۳۸۶: ۲۶۹)

یهودیان، میکائیل و جبرائیل را برتر و بالاتر از سایر ملائکه بر می‌شمارند و معتقدند غالباً ذکر این دو در انجام عملی معین با هم می‌آید. (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶)^۱ برخی از حاخام‌های یهودی بر این باورند که «میکائیل و جبرائیل همواره در خدمت پروردگارتند و سایر ملائکه پس از ادای تسبیح در همان روزی که آفریده شده‌اند، از بین می‌روند». (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۶۶)

از دیدگاه مسلمانان، جبرئیل یکی از ملائک چهارگانه مقرب الهی است. و به قول صاحب *کشف الأسرار*، بهینه ملائک، جبرئیل است. (میبدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۹۰)

واژه جبرئیل در قرآن سه بار (بقره / ۹۷؛ بقره / ۹۸؛ تحریم / ۴) به کار برده شده است. (عبدالباقی، ۱۳۷۴: ۲۰۷) برای جبرئیل، القابی نیز در قرآن به کار برده شده است که عبارتند از: ۱. روح، روح‌الامین، روح‌القدس (قدر / ۴؛ معارج / ۴؛ نیا / ۳۸؛ مریم / ۱۷؛ شعراء / ۱۹۳؛ مائده / ۱۱۰؛ نحل / ۱۰۲؛ بقره / ۸۷)

۱. از اینکه در آیه ۹۸ بقره «مَلَائِكْتِهِ ... جِبْرِيْلَ وَ مِيكَالَ» از میان فرشتگان، تنها از جبرئیل و میکائیل نام برده شده است، می‌توان دریافت که همه فرشتگان، در یک مرتبه و سطح نیستند. (قرآنی، ۱۳۸۸: ۱ / ۱۶۶)

و ۲۵۳؛ ۲. شدیدالقوی (نجم / ۵)؛ ۳. رسول کریم (تکویر / ۱۹)؛ ۴. ذو مَرَّة، ذی القوَّة (نجم / ۶؛ تکویر / ۳۰)؛ ۵. أمين. (تکویر / ۲۱)

آنچه در قرآن درباره مأموریت این مَلک به طور صریح آمده، همان آوردن وحی بر تمامی پیامبران الهی است (سبزواری، ۱۴۴۹: ۱ / ۱۱۶؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵)؛ ولی «اگر اعمال دیگری داشته باشد تصریح نشده است و در آیه ۴ سوره تحریم که جبرئیل حامی حضرت رسول ﷺ شمرده شده «فَإِنَّ اللَّهَ هُوَ مَوْلَاهُ وَجِبْرِيلُ وَصَالِحُ الْمُؤْمِنِينَ» ظاهراً حمایت به واسطه وحی آوردن و مطلع ساختن آن حضرت از حيله زاناش است. (قرشی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵)

زمانی که جبرئیل - بنا به رسالت الهی - به قلب پیامبر نازل می‌شود و از میان ملائکه تنها او برای این امر برگزیده شده، به آن معنا نیست که هرچه بر قلب پیامبر نازل می‌کند از جانب خودش است؛ بلکه همه به اذن خدای تعالی است. جبرئیل، ملک مقرب الهی بوده که متصدی القای وحی و رسالت بر پیامبران علی‌الخصوص پیامبر اکرم ﷺ بوده است. (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲ / ۱۳۳)

بنا به روایتی که از رسول خدای ﷺ نقل شده است، هر یک از این چهار ملک، وظایف مختص به خود را دارند. (سیوطی، ۱۴۰۴: ۱ / ۹۴ - ۹۲؛ میبیدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۹۰ و ۲۹۱؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۳۱؛ مدرسی، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۱۲). اَشْتِیانی معتقد است که برخی بر این باورند جبرئیل در موارد عدیده، مأمور و پیام‌آور خدا بوده و به دیدن ابراهیم رفت. (۱۳۸۶: ۷۲ و ۷۳)

شأن نزول آیه

از جمله مسائلی که بین رسول خدای ﷺ و یهود درباره جبرئیل رد و بدل شد، این بود که از رسول خدای ﷺ پرسیدند چه کسی از میان ملائکه دوست توست تا ببینیم از تو پیروی کنیم یا نکنیم؟! رسول خدای ﷺ فرمود: «فإن وُلّی جبریل و لم یبعث الله نبیاً فقط إلاّ و هو ولیه؛ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۲؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۲۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴۱ با اندکی تفاوت در الفاظ) جبرئیل، دوست من است و خداوند هیچ پیامبری را بر نیانگیخت مگر اینکه جبرئیل دوست و همراه او بوده است».

درباره شأن نزول این آیات، نقل‌های متفاوتی بیان شده است. واحدی در شأن و سبب نزول این آیه - با ذکر سند به نقل از سعید بن جبیر، از ابن عباس - نقل می‌کند: یهودیان، به نزد رسول خدای ﷺ آمده، گفتند: ای اباالقاسم! درباره چند چیز از تو سؤال می‌کنیم؛ اگر به آنها پاسخ دادی، از تو پیروی می‌کنیم. به ما بگو از میان ملائکه، چه کسی وحی را به تو می‌رساند؟ چرا که هیچ پیامبری به رسالت برانگیخته نمی‌شود مگر اینکه مَلکی از سوی پروردگارش، وحی را به وی می‌رساند. پس این دوست

تو (واسطه وحی) کیست؟ فرمود: جبرئیل. یهودیان گفتند: او که جنگ و کشتار را نازل می‌کند؛ او دشمن ماست. اگر گفته بودی میکائیل - که باران و رحمت نازل می‌کند - از تو پیروی می‌کردیم. پس خدای متعال این آیات (۹۷ و ۹۸ بقره) را نازل فرمود. (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۴ و ۲۵)

نیز واحدی با اسناد، به نقل از شعبی، از عمر بن خطاب نقل می‌کند که گفت: من همواره در مدارس یهودیان حاضر می‌شدم و تورات را نزد آنان فرا می‌گرفتم. و از اینکه میان قرآن و تورات موافقت وجود داشت، در شگفت بودم. آنان به من گفتند: ای عمر! هیچ کس در نزد ما از تو محبوب‌تر نیست. گفتم برای چه؟ گفتند: به نزد ما می‌آیی و به ما محبت می‌کنی. گفت: من به خاطر تصدیق برخی از کتاب خدا نسبت به برخی دیگر، و موافقت تورات و قرآن در شگفتم.

در یکی از روزها، من نزد یهودیان بودم که رسول خدا صلی الله علیه و آله از پشت سرم گذشت. یهودیان گفتند: این دوست توست پس از جای برخیز. پس من متوجه او شدم که دیدم رسول خدا صلی الله علیه و آله در خوچه‌ای در مدینه وارد شد؛ به سوی او رفتم و عرض کردم: شما را به خدا سوگند می‌دهم، چه چیزی از کتاب بر شما نازل شده؟ آیا می‌دانید که او رسول خداست؟ سید آنان گفت: ... ما می‌دانیم که او رسول خداست. گفتم: اگر بدانید که او رسول خداست و سپس از او پیروی نکنید پس هلاک خواهید شد.

ما در میان ملائکه، دوستی داریم و دشمنی. گفتم چه کسی دشمن شماست و چه کسی دوستتان؟ گفتند دشمن ما جبرئیل است که ملک غلظت و شدت است. گفتم: و چه کسی دوست شماست؟ گفتند: میکائیل، که همان ملک رأفت و نرمی و آسانی است. گفتم: دشمنی با جبرئیل، دشمنی با میکائیل است ...

سپس برخاستم و داخل خوچه‌ای شدم که رسول خدا صلی الله علیه و آله در آن وارد شده بود؛ آن حضرت از من استقبال کرد و فرمود: ای پسر خطاب! آیا آیتی را که اندکی پیش، بر من نازل شده بر تو نخوانم؟ گفتم: بله. پس این آیات را تلاوت فرمود: «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِحَبْرَةَ... إِلَّا الْفَاسِقُونَ». (بقره / ۹۷، ۹۸ و ۹۹) (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۵ و ۲۶)

نیز واحدی به نقل از ابن عباس نقل می‌کند که گفت: عبد الله بن صوری - یکی از اخبار یهود از سرزمین فدک - پرسش‌هایی از رسول خدا صلی الله علیه و آله پرسید. وقتی که حجت بر او تمام شد، گفت: کدام ملک از آسمان به سوی تو می‌آید؟ فرمود: جبرئیل؛ و خداوند هیچ پیامبری را بر نیانگیخت مگر اینکه او همراهش بوده. گفت: از میان ملائکه، جبرئیل دشمن ماست؛ اگر میکائیل بود، حتماً به تو ایمان می‌آوردیم. همانا جبرئیل، عذاب و کشتار و شدت نازل می‌کند. او بارها با ما دشمنی‌های بسیاری کرده و در این راه هم بر ما به شدت عمل کرده است. خداوند بر پیامبر ما نازل کرد که بیت‌المقدس

به زودی به دست مردی به نام بخت نصر ویران خواهد گشت؛ و ما را از زمان این ویرانی نیز آگاه ساخت. هنگامی که آن زمان فرا رسید، مردی از نیرومندان بنی‌اسرائیل را بر ما برانگیخت تا در پی بخت نصر برآید و او را بکشد. وی همچنان در پی بخت نصر بود و او را در بابل یافت که نوجوانی مسکین و بدون نیرو بود. آن جوان نیرومند از بنی‌اسرائیل خواست او را بکشد که جبرئیل به وی گفت: اگر خدای شما بر هلاکت شما اراده کرده، پس نمی‌توانی بر او مسلط شوی؛ و اگر این‌گونه نیست، پس به چه حقی می‌خواهی او را بکشی؟ آن جوان نیرومند بنی‌اسرائیلی، سخن وی را تصدیق کرد و به سوی ما بازگشت. پس بخت نصر، بزرگ و نیرومند گشت و با ما جنگید و بیت‌المقدس را خراب کرد. به همین دلیل است که ما جبرئیل را دشمن خود می‌دانیم. پس خداوند این آیه را نازل فرمود (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶؛ سیوطی، ۱۴۲۲: ۱۸).

نیز واحدی به نقل از مقاتل می‌نویسد که گفت: یهودیان گفتند: جبرئیل دشمن ماست؛ زیرا به او دستور داده شده بود که نبوت را در میان ما قرار دهد ولی آن را در غیر ما قرار داد؛ پس خداوند این آیه را نازل فرمود (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۶).

نظر برخی از مفسران نیز در این باره از این قرار است: «آیه نشان می‌دهد شأن نزول و سبب نزول دارد؛ و سیاق آیه، بیانگر ارتباطش با یهود است (بلاغی، بی‌تا: ۱ / ۱۱۰) علامه طباطبایی هم بر این باور است که سیاق آیه، در جواب به یهود است که از ایمان به آنچه پیامبر خاتم آورده است تکف می‌ورزیدند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱ / ۲۲۹ و ۲۳۰) نیز آیت‌الله مکارم شیرازی معتقد است که این آیه، مقرون به تهدید است و نشان از این دارد که آنچه جبرئیل آورده از سوی خداوند است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۰۹).

قرطبی بر این باور است که: «همه اهل علم، اجماع دارند این آیه درباره جواب به یهود بنی‌اسرائیل نازل شده که گمان می‌کردند، جبرئیل دشمن آنان است و میکائیل دوستشان» (قرطبی، ۱۳۶۴: ۱ / ۳۴۹). البته وی معتقد است که در سبب اینکه چرا یهود با جبرئیل دشمنی دارد، اختلاف نظر هست و به برخی ماجراهای این آیه اشاره می‌کند (همان: ۱ / ۳۴۲ - ۳۴۷).

سیوطی نقل می‌کند که بخاری از انس نقل کرده که گفت: عبدالله بن سلام به نزد رسول خدا ﷺ آمد و گفت: سه سؤال از تو می‌پرسم که تنها پیامبر آنها را می‌داند: نخستین نشانه‌های قیامت کدام است؟ و نخستین غذای بهشتیان کدام است؟ و ... پیامبر ﷺ فرمود: به زودی جبرئیل پاسخ آنها را به من خبر خواهد داد. عبدالله بن سلام پرسید: جبرئیل؟ فرمود: آری. گفت: او دشمن یهود، از میان ملائکه است. پس آن حضرت، این آیه را تلاوت فرمود: «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ

نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلْبِكَ...» (سیوطی، ۱۴۲۲: ۱۷)

سپس سیوطی ادامه می‌دهد که ابن حجر در *فتح الباری* گفته است: ظاهر سیاق این است که پیامبر صلی الله علیه و آله این آیه را در ردّ یهود قرائت کرده و مستلزم نزول آن در آن هنگام نیست. وی سپس این نظر را مورد اعتماد دانسته است. (همان)

دیدگاه یهود درباره جبرئیل

در میان اظهارنظرهای یهودیان درباره ملائکه، مشاهده می‌شود که درباره جبرئیل، از واژگان بسیار خشن، منفی و توهین‌آمیز استفاده می‌شود؛ این در حالی است که - در مقابل - با واژگان بسیار ملایم و مثبت از میکائیل یاد می‌شود. به دلیل رعایت اختصار، صرفاً به واژگان ویژه انعکاس یافته در منابع اسلامی، سپس منابع یهودی اشاره می‌شود.

یک. منابع اسلامی

جبرئیلُ عَدُوُّنَا (أبوحيان، ۱۴۲۰: ۱ / ۵۱۷؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۱ / ۹۰؛ سبّر، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۲۷؛ شوکانی، ۱۴۱۴: ۱ / ۱۳۸؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲ / ۱۳۳؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۳ / ۶۱۰ و ۶۱۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۲ / ۳۹؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱ / ۹۱؛ بیضاوی، ۱۴۱۸: ۱ / ۹۶؛ قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۵۴؛ طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۹ - ۳۴۲).
زعموا أن جبريل عدو لهم (طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۳۹ و ۲۴۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۱۶۸؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۱۱۲؛ طبرسی، ۱۴۲۶: ۱ / ۱۲۶؛ رازی، ۱۴۰۸: ۲ / ۷۰؛ ابن‌عطیه، ۱۴۲۲: ۱ / ۱۸۴؛ میبیدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۸۹؛ سبزواری، ۱۴۴۹: ۱ / ۱۱۶؛ طیب، ۱۳۶۹: ۲ / ۱۱۶؛ شعراوی، ۱۹۹۱: ۱ / ۷۹؛ واحدی، ۱۴۱۵: ۳۴)؛ یأتی بالعذاب (قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۵۴؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۱)؛ یهلك مملکتنا (بحرانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۲۹۰)؛ مَلِكُ النَّفْثَاتِ وَالْعَذَابِ (قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۵۴)؛ مَلِكُ الْحَرْبِ وَالْجَدْبِ (طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۲)؛ الَّذِي كَانَ يَنْفِذُ قَضَاءَ اللَّهِ فِيهِمْ يَمَّا يَكْرَهُونَ (إمام حسن عسکری، ۱۴۰۹: ۴۴۸)؛ لَا يَأْتِي إِلَّا بِالْحَرْبِ وَالشَّدَّةِ وَالْقِتَالِ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۳؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۱۶۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۳۹۰؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱ / ۱۲۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۲ / ۳۹؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۲۶)؛ مَلِكُ الْفَطَاظَةِ وَالْغِلَظَةِ وَالْإِعْسَارِ وَالتَّشْدِيدِ وَالْعَذَابِ وَنَحْوِ هَذَا (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۴؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۲۸)؛ يَنْزِلُ بِالشَّدَّةِ وَالْحَرْبِ وَالسُّتَّةِ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۴؛ حویزی، ۱۴۱۵: ۱ / ۱۰۳)؛ هُوَ صَاحِبُ كُلِّ عَذَابٍ أَوْ قِتَالٍ أَوْ حَسْفٍ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۴؛ رازی، ۱۴۰۸: ۲ / ۶۷؛ میبیدی، ۱۳۷۱: ۱ / ۲۸۹)؛ يَنْزِلُ بِالْقِتَالِ وَالشَّدَّةِ

وَالْحَرْبِ (طیب، ۱۳۶۹: ۲ / ۱۱۶)؛ قالوا: جبرئیلُ عَن يَمِينِهِ، وَ مِيكَائِيلُ عَن يَسَارِهِ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۴)؛
 إِنَّ جِبْرِيلَ يَنْزِلُ بِالْعَذَابِ وَ التَّقْمَةِ وَ هُوَ لَنَا عَدُوٌّ (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۵؛ ابن‌ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۳۲۹)؛
 يَنْزِلُ بِالْقِتَالِ (طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۳)؛ يَنْزِلُ بِالْحَرْبِ وَ الْقِتَالِ (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲ / ۱۳۳)؛ يَنْزِلُ
 بِالشَّدَّةِ، يَنْزِلُ بِالْحَسْفِ (طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۱ و ۲۱۳)؛ يَأْتِي بِأَهْلَ الْهَلَاكِ وَ الْحَسْفِ وَ الْجَدَبِ (أبوحيان،
 ۱۴۲۰: ۱ / ۵۱۷)؛ يَأْتِي بِالْحَرْبِ وَ الشَّدَّةِ وَ الْجَدَبِ (ثعالبی، ۱۴۱۸: ۱ / ۲۷۸)؛ حَسْفٌ وَ عَذَابٌ (الوسی،
 ۱۴۱۵: ۱ / ۲۷۸؛ ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱ / ۶۰۵؛ شعراوی، ۱۹۹۱: ۱ / ۴۷۹)؛ ذَاكَ عَدُوُّ الْيَهُودِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ
 (سیوطی، ۱۴۲۲: ۱۷)؛ ذَاكَ عَدُوُّنَا مِنْ أَهْلِ السَّمَاءِ يَطَّلِعُ مُحَمَّدًا عَلَيَّ سِرَّتًا (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۴)؛
 طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۱؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۲۹)

دو. دیدگاه یهودی

بیان این نکته ضروری است که هرچند در تورات و تلمود، بر دشمنی جبرئیل با یهود تصریح نشده؛ ولی این عدم تصریح، به معنای عدم صحت این خبر نیست؛ زیرا اولاً براساس اعتراف نقادان کتاب مقدس، این کتاب قرن‌ها بعد توسط دیگران نگاشته شده و نه حضرت موسی؛^۱ ثانیاً خداوند در قرآن به این نکته تصریح نموده که یهود در دوران رسول خدا ﷺ می‌گفتند جبرئیل دشمن آنان است و این به عنوان معتبرترین سند، قابل استناد و پذیرش است. افزون بر اینها، اقرار یهود بر اینکه جبرئیل ملک آتش است؛ (صبری، ۲۰۱۱: ۲۰؛ ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۷۴ و ۸۸۷) و اینکه برخی حاخام‌های یهودی بر این باورند که جبرئیل همان کسی است که هیکل را در قدس به آتش کشیده؛ (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۸۷) همگی بیانگر این است که زمینه‌های بدینی به جبرئیل و تنقیص وی در یهود کاملاً مهیا است. اینکه یهود معتقد است میکائیل بر جبرئیل فضیلت دارد، (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۸۷) دلیلی بر نگاه غلط یهود است؛ این درحالی است که دانشمندان، جبرئیل را به معنای «بنده خدا»، و میکائیل را «بنده کوچک خدا» (عُبَید) (طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۳؛ ثعالبی، ۱۴۱۸: ۱ / ۲۸۶؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۱ / ۱۷۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۴۱؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۱ / ۳۴۷؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲: ۱ / ۹۱؛ شعرانی، ۱۳۸۶: ۱ / ۸۴) می‌دانند.

یهودی‌آبراهام کاتش، در نقد روایات مسلمین درباره دشمنی یهود با جبرئیل، به نظر یکی از حاخام‌های یهودی اشاره می‌کند که: «مفسران مسلمان از حق گذرانده‌اند و ندانسته‌اند که جبرئیل نزد یهود، تنها رسول خدا برای عذاب عصیانگران است». (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۸۷) با این اوصاف، دشمنی

۱. اشتاین سالتز، ۱۳۸۳: ۳۶؛ سلیمانی، ۱۳۸۲: ۶۷ - ۵۱؛ همو، ۱۳۸۴: ۱۹۳ - ۱۸۵.

جبرئیل با یهود، کاملاً مشروع و منطقی است؛ زیرا به فرمان خداوند عمل نموده و خداوند در آیه ۶ سوره تحریم به این نکته تصریح نموده است: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ». نیز سبب این دشمنی، عصیان خود یهود است. ولی برای این پرسش، پاسخ منطقی و مشروع نمی‌توان یافت که دشمنی یهود با جبرئیل، چه مبنایی می‌تواند داشته باشد؟

در همین آموزه‌های تحریف شده یهودی، به خوبی می‌توان یافت که محبت یا خشم خداوند به بنی اسرائیل، بستگی به عملکرد آنان و میزان پای‌بندی به عهد و پیمانشان است. در سفر مزامیر (مزامیر: ۱۸ / ۲۷ - ۲۰) تصریح شده است که داوود چون پاک و درستکار بوده و به فرمان خدا عمل کرده و وفادار به عهد بوده، از سوی خدا حمایت شده است.

از سوی دیگر، در کتاب مقدس به نابودی متمرّدان - از جمله اسرائیل - اشاره شده؛ که این ویرانی و نابودی، به سبب خوش‌گذرانی و عیاشی و شراب‌خواری است. (عاموس: ۶ / ۱۴ - ۱) در سفر ایشعیا (۶۳ / ۱۱ - ۸) اشاره به این دارد که جبرئیل، بنی اسرائیل را از تنگنا و اندوه نجات داد؛ آنان را دوست داشته و تا زمانی که بر عهد خویش باقی مانده و اقدام به خیانت نکرده باشند، به آنان مهربان بوده؛ و گرنه، در صورتی که روح قدسش را آزرده و تمرّد نمایند، بر ضدّ آنان و دشمنشان تبدیل می‌شود و با آنان می‌جنگد.

تحلیل محتوای چرایی دشمنی یهود

در پی بررسی تطبیقی منابع اسلامی و یهودی، علل دشمنی یهود با جبرئیل را به چند دسته می‌توان تقسیم کرد:

یک. آورنده عذاب و جنگ و شدت

پیش از این و در همین نوشتار، به اصطلاحات به‌کاربرده شده از سوی یهود درباره جبرئیل تصریح شد که در اینجا از تکرار آنها صرف نظر می‌کنیم. با جمع‌بندی دیدگاه یهود در این باره، می‌توان به این نکته رسید که از جمله برجسته‌ترین دلایل دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام این است که وی را مسبب عذاب (قمی، ۱۳۶۳: ۱ / ۵۴؛ طبرانی، ۲۰۰۸: ۱ / ۲۱۱) و جنگ و شدت و هلاکت و بدبختی (طبری، ۱۴۲۲: ۱ / ۳۴۳؛ طوسی، بی‌تا: ۱ / ۳۶۳؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۱۶۷؛ بحرانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۲۹۰؛ ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱ / ۱۲۰؛ قرطبی، ۱۳۶۴: ۲ / ۳۹؛ ابن ابی‌حاتم، ۱۴۱۹: ۱ / ۲۲۶) می‌دانند! نیز معتقدند جبرئیل ملک آتش است. (صبری، ۲۰۱۱: ۲۰؛ ثانی، ۱۴۳۳، ۲ / ۸۸۷) با این اوصاف، با توجه به تمجیدهای یهود از میکائیل و دیدگاه ناروا نسبت به جبرئیل، دشمنی

یهود با جبرئیل، انکارناپذیر است. این سخن بزرگان یهود به رسول خدا نیز که گفتند: «جبرئیل که جنگ و کشتار را نازل می‌کند؛ او دشمن ماست. اگر گفته بودی میکائیل - که باران و رحمت نازل می‌کند - از تو پیروی می‌کردیم». (واحدی، ۱۴۱۱: ۲۴ و ۲۵) این واقعیت را تأیید و تحکیم می‌کند.

دو. عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیت‌المقدس توسط بخت نصر

در بررسی شأن نزول آیه مورد بحث، بیان شد که از جمله دلایل دشمنی یهود با جبرئیل، جلوگیری وی از قتل بخت نصر توسط دانیال است! که در نهایت موجب تخریب بیت‌المقدس گردیده است. (ابن‌عاشور، ۱۴۲۰: ۱ / ۶۰۳؛ شعراوی، ۱۹۹۱: ۱ / ۴۷۹)

ثعلبی، ماجرا را این‌گونه به نقل از ابن‌عبّاس آورده است: یکی از اُخبار یهود که عبدالله بن‌صوریا نامیده می‌شود، با پیامبر ﷺ درباره برخی از مسائل با ایشان محاجّه می‌کرد. وقتی دید حجت بر او تمام گردیده، پرسید: کدام ملک بر تو نازل می‌شود؟ فرمود: جبرئیل؛ هیچ کتابی بر پیامبران نازل نگردیده مگر اینکه وی واسطه وحی بوده است.

ابن‌صوریا گفت: جبرئیل از میان ملائکه، دشمن ما است. اگر میکائیل به جای او بود، بی‌تردید به تو ایمان می‌آوردیم؛ زیرا جبرئیل، عذاب و جنگ و بدبختی نازل می‌کند و بارها با ما دشمنی نموده است. و این بسیار بر ما سخت است که خدای متعال او را بر پیامبران ﷺ نازل نموده که به زودی بیت‌المقدس به دست فردی که بخت نصر نامیده می‌شود، ویران خواهد شد و ما را از هنگام تخریبش با خبر ساخت. وقتی هنگامش فرا رسید، مردی از نیرومندان بنی‌اسرائیل را گذاشتیم تا بخت نصر را بیابد و او را بکشد. او هم در پی بخت نصر رفت تا وی را درحالی که جوانی و بدون نیرو بود یافت. دوست ما می‌خواست وی را بکشد که جبرئیل ممانعت نمود و به دوست ما گفت: اگر او همان کسی است که قرار است شما را به هلاکت برساند، هرگز دستتان به وی نمی‌رسد؛ و اگر وی آن فرد نیست، با چه حقی او را می‌کشید؟! پس دوست ما، جبرئیل ﷺ را تصدیق نمود و بازگشت. پس بخت نصر بزرگ شد و نیرومند گشت و با ما جنگید و بیت‌المقدس را ویران کرد؛ به همین دلیل است که او را دشمن می‌داریم. پس خداوند، این آیه را نازل نمود. (ثعلبی، ۱۴۲۲: ۱ / ۲۳۸ و ۲۳۹)

بیضاوی (۱۴۱۸: ۱ / ۹۵ و ۹۶) در همین باره آورده است: درباره عبدالله بن‌صوریا نازل شده است که رسول خدا ﷺ درباره کسی که وحی را بر وی نازل می‌کند پرسید. آن حضرت فرمود: جبرئیل. ابن‌صوریا گفت: او دشمن ماست و بارها با ما دشمنی نموده که شدیدترین آن، این است که بر پیامبر ما نازل کرد که بیت‌المقدس به زودی توسط بخت نصر خراب خواهد شد. ما هم کسی را فرستادیم تا بخت نصر را بکشد؛ او هم بخت نصر را در بابل دید ولی جبرئیل از کشتنش جلوگیری کرد.

نیز ابوحیان (۱۴۲۰: ۱ / ۵۱۷) آورده است: مفسران إجماع دارند که یهود، جبرئیل را دشمن خود می‌دانند. البته در کیفیت آن اختلاف دارند که سبب نزول، گفتگوی یهود با پیامبر صلی الله علیه و آله بوده یا با عمر. اما خلاصه دشمنی‌شان از این قرار است که ... ما را از قتل بخت نصر بازداشت؛ به همین سبب بخت نصر، بیت‌المقدس را خراب کرد و ما را هلاک نمود.

نیز برخی حاخام‌های یهودی بر این باورند که جبرئیل همان کسی است که هیکل را در قدس به آتش کشیده. (ثانی، ۱۴۳۳: ۲ / ۸۸۷)

سه. تعبیر خواب دانیال توسط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم

از دیگر دلایل کینه یهودیان نسبت به جبرئیل را تعبیر جبرئیل از خواب دانیال می‌دانند که او را نسبت به ویرانی اورشلیم بیم داده است. ابن‌عاشور (۱۴۲۰: ۱ / ۶۰۳) می‌نویسد: در سفر دانیال آورده‌اند که جبرئیل، خواب دانیال را تعبیر کرد و او را نسبت به خراب شدن اورشلیم بیم داد. (دانیال: ۸ و ۹) ابن‌عاشور سپس در ادامه می‌نویسد: از شگفت‌ترین انحراف‌ها و انحطاط‌های اعتقادی و عقلی یهود این است که جبرئیل را ملک مرسل از سوی خداوند می‌دانند و درعین حال، نسبت به او خشمگین هستند. (۱۴۲۰: ۱ / ۶۰۳؛ ابن‌کثیر، ۱۴۰۳: ۱ / ۳۲۵ و ۳۲۶)

چهار. آگاه ساختن پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله از اسرار یهود

از دیگر دلایل دشمنی یهود با جبرئیل علیه السلام، این است که وی را به آگاه ساختن رسول خدا صلی الله علیه و آله از اسرار یهود متهم می‌سازند. ابوحیان (۱۴۲۰: ۱ / ۵۱۷) در همین باره آورده است: ... خلاصه دشمنی یهود با جبرئیل، این است که ... محمد صلی الله علیه و آله را از آنان آگاه می‌کند.

پنج. تغییر نبوت از بنی‌اسرائیل به بنی‌اسماعیل

از دیگر اتهامات یهود به جبرئیل علیه السلام این است که وی خیانت کرده و نبوت را از نسل اسرائیل به اولاد اسماعیل انتقال داده است. به همین دلیل است که درباره او از اصطلاح «خَانَ الْأَمِين» (زَمْخَسَرِي، ۱۴۰۷: ۲ / ۳۹۵؛ سَبْحَانِي، ۱۴۲۱: ۲۲۰) استفاده می‌کنند. این در حالی است که خدای متعال، جبرئیل علیه السلام را «رُوح الْأَمِين» (شعراء / ۱۹۳ و ۱۹۴) و «أَمِين» (تکویر / ۲۱) دانسته است. ثعلبی (۱۴۲۲: ۱ / ۲۳۹) به نقل از مقاتل آورده: یهودیان گفتند جبرئیل دشمن ما است؛ به وی دستور داده شده بود که نبوت را در ما قرار دهد ولی آن را در غیر ما قرار داد. پس خداوند، این آیه (بقره / ۹۷) را نازل نمود.

نیز بروسوی (بی تا: ۱ / ۱۸۸) به نقل از یهود آورده است به جبرئیل فرمان داده شده بود که نبوت را در ما قرار دهد، ولی آن را در غیر ما قرار داد؛ پس به همین سبب است که ما او را دشمن خود می دانیم و میکائیل هم دشمن جبرئیل است.

مغنیه نیز (۱۴۲۴: ۱ / ۱۵۷) بر این باور است که اصل نزاع یهود، بر سر شخصیت محمد است که می خواستند وحی بر یکی از شعب اسرائیل نازل شود نه یکی از شعب عرب. وی معتقد است وقتی خدا و پیامبرش، آنان را با حجت ملزم نمودند، منافقانه نزاع را به شخص جبرئیل منتقل کردند. سید قطب (۱۴۲۵: ۱ / ۹۳) نیز معتقد است این حماقت مضحکی است که یهود، کینه خود نسبت به محمد را به بهانه جبرئیل نشان می دهند. وی همچنین بر این باور است که همه اینها در حالی است که جبرئیل به تدبیر خود و از سوی خود، کاری را انجام نمی دهد؛ بلکه وی بنده خدا است که هر آنچه از سوی خداوند فرمان داده می شود انجام می دهد و نافرمانی از دستور خدا نمی کند.^۱

شش. بشارت به نبوت پیامبر اکرم ﷺ و امامت امام علی ﷺ و امامان پس از او ﷺ در منابع تفسیری، تصریح گردیده که یکی از دلایل دشمنی یهود با جبرئیل، بشارت به نبوت پیامبر خاتم ﷺ و ولایت امام علی و امامان پس از وی ﷺ است.

بحرانی، در *البرهان فی تفسیر القرآن* (۱۴۱۵: ۱ / ۲۸۹ و ۲۹۰) آورده است: برخی از ناصبیان گفته است: من براءت می جویم از خدا و جبرئیل و میکائیل و سایر ملائکه، که حالشان با علی، براساس آنچه است که محمد می گوید.

سپس بحرانی در تفسیر آیه مورد نظر، می نویسد: به همین جهت است که خداوند فرمود هر کس به دلیل تعصب بر علی بن ابی طالب ﷺ با اینها دشمنی نماید، خداوند دشمن کافران است و همچون دشمن با آنان رفتار خواهد نمود و نعمت و عقوبت بر آنان وارد خواهد کرد.

رسول خدا ﷺ فضائل را درباره علی ﷺ می گوید که خدا برایش اختصاص داده؛ و شرافتی را برای او بیان می کند که خدای متعال برایش در نظر گرفته است. و رسول خدا در همه این موارد می گوید: اینها را جبرئیل از خداوند برایم خبر آورده است.

همه این ناصبیان می گویند: تا کی محمد می گوید جبرئیل و میکائیل و ملائکه؟! همه اینها علی را بزرگ می دارند؟! و خداوند، علی را نسبت به سایر بندگان، ویژه می بیند؟! از پروردگار و ملائکه و جبرئیل و میکائیلی که علی را بعد از محمد برتر می دانند، براءت می جویم! و از رسولان خدا که

۱. اشاره به آیه ۶ سوره تحریم.

علی بن ابی طالب را بعد از محمد برتر می‌دانند، برائت می‌جوئیم! (بحرانی: ۱۴۱۵: ۱ / ۲۸۹ و ۲۹۰. ر.ک: امام حسن عسکری، ۱۴۰۹: ۴۵۱ و ۴۵۲؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۱ / ۱۶۷ و ۱۶۸)

نیز مجلسی (۱۴۰۳: ۹ / ۲۸۴) در تفسیر آیه مورد نظر، به نقل از امام حسین بن علی علیه السلام آورده است: خدای متعال، یهود را به سبب بُغضِ شان نسبت به جبرئیل - که فرمان خدا را درباره آنان اجرا می‌کند و آنان این را خوش نمی‌دارند - نکوهش نموده است. و همچنین آنان و نواصب را به دلیل بغض شان نسبت به جبرئیل و میکائیل و ملائکه الهی - که برای تأیید علی بن ابی طالب برای خوار ساختن کافران با شمشیر بُرآن او نازل می‌شوند - نکوهش کرده است.

از آنچه تا کنون بیان شد، به دست می‌آید که علت اصلی دشمنی یهود با جبرئیل، نزول قرآن توسط وی بر حضرت محمد صلی الله علیه و آله می‌باشد. هم‌چنان که فخر رازی (۱۴۲۰: ۳ / ۶۱۱) نزدیک‌ترین احتمال در سبب دشمنی یهود با جبرئیل را به دلیل این بخش از آیه «قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَيَّ قَلِيلًا يَا ذُنَّ اللَّهُ» این می‌داند که قرآن را بر حضرت محمد صلی الله علیه و آله نازل نموده است. این در حالی است که این تنزیل نمی‌تواند سبب دشمنی شود؛ زیرا جبرئیل به امر خدا عمل کرده؛ پس شایسته نیست که سبب دشمنی گردد. فخر رازی سپس این‌گونه به تبیین استدلال خویش می‌پردازد: یک. آن کسی که به جبرئیل نازل نموده و فرمانبرداران را به ثواب بشارت داده و نافرمانان را به عذاب و دشمنی و جنگ بیم داده، به دلیل اینکه با اختیار خودش نبوده، پس دشمنی با این فرمان، موجب دشمنی با خداوند است؛ و دشمنی با خدا نیز کفر است. پس دشمنی با این فرمان، کفر است.

دو. اگر همین کتاب را خداوند به جای جبرئیل، بر میکائیل نازل می‌کرد، میکائیل نیز یا سرپیچی از فرمان خدا می‌کرد - که شایسته فرشته معصوم نیست - و یا همان کار جبرئیل را انجام می‌داد و فرمان خدا را عمل می‌کرد که آنچه یهود درباره جبرئیل می‌گویند، متوجه میکائیل نیز می‌شود؛ در این صورت، تخصیص دشمنی یهود با جبرئیل چیست؟

سه. اگر نزول قرآن بر محمد، بر یهود سخت است؛ پس نزول تورات بر دیگران نیز می‌تواند سخت آید. اگر نفرت بعضی از مردم به سبب نزول قرآن قبیح است، نفرت پیشینیان نیز از نزول تورات قبیح خواهد بود؛ پس معلوم است که همه اینها باطل است و فساد دشمنی یهود با جبرئیل ثابت است.

فخر رازی سپس به این نکته اشاره می‌کند که «برخی از مردم نمی‌خواهند بپذیرند که گفته شود جبرئیل با یهود دشمن است. اینان می‌گویند: زیرا می‌بینیم که یهود در زمان ما، این دشمنی را انکار نموده، و اصرار دارند که هیچ‌یک از گذشتگان‌شان چنین چیزی نگفته‌اند. بدان که این باطل است؛

زیرا حکایت خداوند صادق‌تر است و نادانی یهود بسیار شدید است». (رازی، ۱۴۲۰: ۳ / ۶۱۱)

دشمنی یهود با جبرئیل، این‌گونه تجلی پیدا می‌کند که عهد و پیمان‌های فراوان میان خودشان با رسول خدا ﷺ را بریده‌اند؛ و تنها سببش این است که به مسلمانان به خاطر آنچه خداوند از فضلش عطا کرده، حسادت می‌ورزند و این، عادت همیشگی یهود - از گذشته تا اکنون - بوده است.

جمع‌بندی و نتایج پژوهش

۱. با پژوهشی که در شأن و اسباب نزول آیه ۹۷ سوره بقره - پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل ﷺ - به عمل آمد، دانسته شد که علل اصلی این دشمنی، خودخواهی و خودمحوری و خود برتری این قوم؛ و همچنین نگرش ناصحیح نسبت به اصل توحید است که - به همین سبب - نسبت به تمکین در برابر فرامین الهی باز می‌ماند.

۲. این قوم، ایمان واقعی به خداوند نداشته و به استناد این آیه از قرآن کریم: «وَيَقُولُونَ نُوْمِنُ بِبَعْضِ وَكُفَرُوا بِبَعْضٍ وَيُرِيدُونَ أَنْ يَتَّخِذُوا بَيْنَ ذَلِكَ سَبِيلًا» (نساء / ۱۵۰) دچار بیماری «مؤمن به بعض و مکفر به بعض» هستند.

۳. با تحلیل محتوایی که پیرامون چرایی دشمنی یهود با جبرئیل ﷺ انجام شد، پدیدار گشت که مهمترین دلایل این دشمنی‌ها بدین قرار است: ۱. آورنده عذاب و جنگ و شدت؛ ۲. عدم جلوگیری جبرئیل از تخریب بیت‌المقدس توسط بخت نصر؛ ۳. تعبیر خواب دانیال توسط جبرئیل در مورد تخریب اورشلیم؛ ۴. آگاه ساختن پیامبر خاتم ﷺ از اسرار یهود؛ ۵. تغییر نبوت از بنی‌اسرائیل (اسحاق) به غیر بنی‌اسرائیل (اسماعیل)؛ ۶. بشارت به نبوت پیامبر اکرم ﷺ و امامت امام علی ﷺ و امامان ﷺ پس از او.

۴. نیز یافته‌های پژوهش، این واقعیت را نشان داد که دشمنی با هر یک از ملائکه، اولاً دشمنی با همه آنان بوده، و در نهایت دشمنی با خدای متعال است؛ زیرا ملائکه، مأمور به فرمان خداوند هستند و از فرمانش سرپیچی نمی‌کنند. خداوند درباره ملائکه می‌فرماید: «لَا يَعْصُونَ اللَّهَ مَا أَمَرَهُمْ وَيَفْعَلُونَ مَا يُؤْمَرُونَ». (تحریم / ۶)

۵. کتمان یهودیان از دشمنی با جبرئیل، چیزی از واقعیت نمی‌کاهد؛ زیرا اعتقاداتشان در تمجید میکائیل و تنقیص جبرئیل، در منابع یهودی مانند تورات و گفته‌ها و نوشته‌های بزرگان‌شان - از زمان رسول خدا تاکنون - این را تأیید و تحکیم می‌کند. مهم‌تر از همه اینکه، قرآن کریم به عنوان معتبرترین منبع در ادیان الهی، به دشمنی یهود با جبرئیل تصریح نموده است.

۶. نتیجه نهایی پژوهش نشان داد که فرضیه‌های پژوهش به اثبات رسید؛ یعنی دشمنی و مخالفت با هرکس و هر چیزی که مورد تأیید خداوند باشد، دشمنی با خود خدای متعال خواهد بود. پس دشمنی یهود با جبرئیل، دشمنی با خداوند است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- ابن‌ابی‌حاتم، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۹، *تفسیر القرآن العظیم*، ریاض، مکتبه نزار مصطفی‌الباز، ج ۳.
- ابن جوزی، عبدالرحمن، ۱۴۱۲، *زاد المسیر فی علم التفسیر*، بیروت، دار المعرفه.
- ابن‌سیده، ۱۴۲۴ / ۲۰۰۳، *المحکم و المحيط*، تحقیق محمدعلی النجار، قاهره، معهد المخطوطات العربیه.
- ابن‌عاشور، محمدطاهر، ۱۴۲۰، *التحریر و التنویر*، بیروت، مؤسسه التاریخ العربی.
- ابن‌عربی، محمد بن علی، ۱۴۲۳، *تأویلات عبدالرزاق*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ابن‌عطیه، عبدالسلام عبدالشافی، ۱۴۲۲، *المحور الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- ابن‌فارس، أحمد، ۱۴۲۹ ق / ۲۰۰۸ م، *معجم مقاییس اللغة*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ابن‌کثیر، أبو‌الفداء إسماعیل بن کثیر، ۱۴۰۳ ق / ۱۹۸۳ م، *السیره النبویه*، تحقیق مصطفی‌عبدالواحد، بیروت، دار المعرفه.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم، ۱۴۰۵ ق، *لسان العرب*، قم، نشر ادب الحوزه.
- أبو‌حیان، محمد بن یوسف، ۱۴۲۹، *البحر المحيط فی التفسیر*، بیروت، دار الفکر.
- اپستاین، ایزیدور، ۱۳۸۵، *یهودیت: بررسی تاریخی*، ترجمه بهزاد سالکی، تهران، مؤسسه حکمت و فلسفه ایران.
- اشتاین‌سالتز، آدین، ۱۳۸۴، *سیری در تلمود*، ترجمه باقر طالبی دارابی، قم، مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب، چ ۲.
- آشتیانی، جلال‌الدین، ۱۳۸۶، *تحقیقی در دین یهود*، تهران، نگارش، چ ۴.
- التونجی، محمد، ۱۳۷۷، *فرهنگ فارسی - عربی*، تهران، هیرمند، چاپ دوم.
- الداعوق، عمر و فیک، ۱۴۱۷ ق / ۱۹۹۶ م، *الروح القدس جبرئیل ﷺ فی اليهودیه و النصرانیة و الإسلام (بحث فی مقارنۃ الأديان)*، بیروت، دار البشائر الإسلامیه.
- آلوسی، سید محمود، ۱۴۱۵ ق، *روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی*، بیروت، دار الکتب العلمیه.

- امام حسن عسکری علیه السلام، ۱۴۰۹ ق، *التفسیر المنسوب إلى الإمام الحسن بن علی العسکری علیه السلام*، قم، مدرسه الامام المهدي علیه السلام.
- انوری، حسن، ۱۳۸۲، *فرهنگ فشرده سخن*، تهران، سخن.
- بحرانی، هاشم بن سلیمان، ۱۴۱۵ ق، *البرهان فی تفسیر القرآن*، قم، مؤسسة البعثة.
- بروسوی، إسماعیل بن مصطفی، بی تا، *تفسیر روح البیان*، بیروت، دار الفکر.
- بلاغی، محمدجواد، بی تا، *آلاء الرحمن فی تفسیر القرآن*، قم، وجدانی.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر، ۱۴۱۸ ق، *أنوار التنزیل وأسرار التأویل*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ثانی، محمد أبوبکر، ۱۴۳۳ ق / ۲۰۱۲ م، *التلمود و موقفه من الإلهیات*، عرض و نقد؛ المدينة المنورة.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد، ۱۴۱۸ ق، *بالجواهر الحسان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- ثعلبی، احمد بن محمد، ۱۴۲۲ ق، *الکشف و البیان*، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
- حویزی، عبدعلی بن جمعه، ۱۴۱۵ ق، *نور الثقلین*، قم، اسماعیلیان، ج ۴.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۶۱، *لمت نامه*، زیر نظر محمد معین و سید جعفر شهیدی، تهران، وزارت فرهنگ و إرشاد اسلامی.
- رازی، ابوالفتح حسین بن علی، ۱۴۰۸ ق، *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد، آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر، ۱۴۲۰ ق، *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، ج ۳.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۴۱۲ ق، *مفردات الفاظ القرآن*، بیروت، دار الشامية.
- زبیدی، سید محمدمر تقي حسینی، ۱۳۶۹ ق / ۱۹۶۹ م، *تاج العروس من جواهر القاموس*، التراث العربی.
- زمخشری، جارالله محمود بن عمر، ۱۴۰۷ ق، *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل*، بیروت، دار الکتب العربی، ج ۳.
- سبحانی تبریزی، جعفر، ۱۴۲۱ ق، *مفاهیم القرآن*، قم، مؤسسه امام صادق علیه السلام، ج ۴.
- سبزواری، محمد، ۱۴۴۹ ق، *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*، بیروت، دار التعارف.
- سلیمانی، عبدالرحیم، ۱۳۸۲، *کتاب مقدس*، قم، انجمن معارف اسلامی ایران.
- سلیمانی، عبدالرحیم، ۱۳۸۴، *یهودیت*، قم، انجمن معارف اسلامی ایران، ج ۲.

- سيد قطب، ۱۴۲۵ ق، في ظلال القرآن، بيروت، دار الشروق، ج ۳۵.
- سيوطي، جلال الدين، ۱۴۰۴ ق، الدر المنثور في التفسير بالمأثور، قم، كتابخانه آيت الله مرعشي نجفي.
- سيوطي، جلال الدين، ۱۴۲۲ ق / ۲۰۰۲ م، لباب النقول في أسباب النزول، بيروت، مؤسسه الكتب الثقافية.
- شبر، عبدالله، ۱۴۰۷ ق، الجوهر الثمين في تفسير الكتاب المبين، كويت، شركة المكتبة الألفين.
- شعراني، أبو الحسن، ۱۳۸۶، پژوهش های قرآنی علامه شعرانی در تفاسیر مجمع البيان، روح الجنان و منهج الصادقين، قم، بوستان كتاب، ج ۲.
- شعراوي، محمد متولي، ۱۹۹۱ م، تفسير الشعراوي، بيروت، أخبار اليوم، ادارة الكتب و المكتبات.
- شوکانی، محمد، ۱۴۱۴ ق، فتح القدير، دمشق، دار ابن كثير.
- صاحب ابن عباد، ۲۰۱۰ م، المحيط في اللغة، بيروت، دار الكتب العلمية.
- صبري، محمد، ۲۰۱۱ م، التلمود شريعة بني إسرائيل حقائق و وقائع، القاهرة، مكتبة مدبولي.
- طباطبائي، سيد محمد حسين، ۱۳۹۰، الميزان في تفسير القرآن، بيروت، المؤسسة الأعلمى، ج ۲.
- طبرانی، سليمان بن أحمد، ۲۰۰۸، التفسير الكبير (تفسير القرآن العظيم)، اردن - اريد، دار الكتب الثقافية.
- طبرسي، أبو علي فضل بن حسن، ۱۴۲۶ / ۱۳۸۴، مجمع البيان لعلوم القرآن، تهران، اسوه.
- طبري، محمد بن جرير، ۱۴۲۲، جامع البيان في تفسير القرآن، بيروت، دار الكتب العربي.
- طريحي، فخر الدين، ۱۳۷۵، مجمع البحرين، تهران، مرتضوي، ج ۳.
- طوسي، محمد بن حسن، بي تا، التبيان في تفسير القرآن، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- طيب، سيد عبدالحسين، ۱۳۶۹، أطيب البيان في تفسير القرآن، تهران، اسلام، ج ۲.
- عبد الباقي، محمد فؤاد، ۱۳۷۴، المعجم المفهرس لألفاظ القرآن الكريم، تهران، انتشارات اسلامي، ج ۲.
- عميد، حسن، ۱۳۸۹، فرهنگ فارسي عميد، تهران، رهياب نوين هور.
- فراهيدى، خليل بن أحمد، ۱۴۲۶ / ۲۰۰۵، كتاب العين، بيروت، دار إحياء التراث العربي، ج ۲.
- فضل الله، سيد محمد حسين، ۱۴۱۹، من وحى القرآن، بيروت، دار الملاك.
- فيض كاشاني، محمد محسن، ۱۴۱۵ ق، تفسير الصافي، تهران، مكتبه الصدر، ج ۲.
- فيومي، أحمد بن محمد، ۱۴۲۴ ق / ۲۰۰۳ م، المصباح المنير في شرح الكبير للرافعي، قم، دار الهجرة، ج ۲.
- قرائتي، محسن، ۱۳۸۸، تفسير نور، تهران، مركز فرهنگي درس هايي از قرآن.
- قرشي بنابي، علي اكبر، ۱۳۷۱، قاموس قرآن، تهران، دار الكتب الإسلامية، ج ۶.
- قرطبي، محمد بن أحمد، ۱۳۶۴، الجامع لأحكام القرآن، تهران، ناصر خسرو.

- قمی، علی بن ابراهیم، ۱۳۶۳، *تفسیر القمی*، قم، دار الکتاب، چ ۳.
- *کتاب مقدس*، ترجمه تفسیری، شامل عهدعتیق و عهدجدید.
- کهن، آبراهام، ۱۳۵۰، *گنجینه‌ای از تلمود*، ترجمه متن انگلیسی امیر فریدون گرگانی، به همت یهودا حی، چاپ زیبا، ۱۳۵۰ و تهران، اساطیر، ۱۳۸۲.
- کوهن، آبراهام، ۲۰۰۵ م، *التلمود (عرض شامل للتلمود و تعالیم حاخامین)*، ترجمه جاک مارتی، ترجمه به عربی سلیم طنوس، بیروت، دار الخیال.
- مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ ق، *بحار الأنوار الجامعه لدرر أخبار الأئمة الأطهار*، بیروت، دار إحياء التراث العربی، چ ۲.
- مدرسسی، سید محمدتقی، ۱۴۱۹ ق، *من هدی القرآن*، تهران، دار محبی الحسین علیه السلام.
- معین، محمد، ۱۳۸۷، *فرهنگ فارسی معین*، تهران، فرهنگ‌نما، کتاب آزاد.
- مغنیه، محمدجواد، ۱۴۲۴ ق، *تفسیر التکاشف*، قم، دار الکتاب الإسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر، ۱۴۲۲ ق، *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*، قم، مدرسه الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام.
- میبدی، أحمد بن محمد، ۱۳۷۱، *کشف الأسرار و عمده الأبرار*، تهران، امیرکبیر، چ ۵.
- واحدی، علی بن أحمد، ۱۴۱۱ ق، *أسباب نزول القرآن*، بیروت، دار الکتب العلمیه.
- واحدی، علی بن أحمد، ۱۴۱۵ ق، *الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*، بیروت، دار القلم.